

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم قرآنی

موضوع:

معنا شناسی کتاب و حکمت در قرآن

با تأکید بر دیدگاه علامه محمد حسین طباطبایی

و دانیل مدیگان

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین علی اوسط باقری

استاد مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین حمید آریان

دانش پژوه:

غلام محمد شریعتی

پاییز ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق این پایان نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس و... برای مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است.

اهداء

این اثر ناچیز به روح بلند علامه سید محمد حسین طباطبائی
(ره) تقدیم می گردد

در آستان حضرت حق سر به سجده می آرم، پیشانی بر خاک ساییده و نعمت های بی حسابش را سپاس می گذارم چرا که شکر نعمتش دری به سوی نعمت ها است. او به لقمان حکمت داد تا زبان به شکر گویا باشد «وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ» (لقمان: ۱۲) او بود که توفیق قرین فرمود تا تحقیقی در کتاب و حکمتش به انجام رسانم. و سپاس گزارم از روح بلند و ملکوتی علامه بزرگوار سید محمد حسین طباطبایی که این سفره مبارک و دایره المعارف بزرگ «المیزان فی تفسیر القرآن» را فراهم کرد تا از آن خوشه ها برچینیم و توشه ها برگیریم و ارج می نهم کار ارزشمند و تلاش ارجمند دانشمند قرآنی مشتشرق آقای دانیل مدیگان را که از ره انصاف قبسی از نور وحی را به حلقه های اکادمیک جهان عرضه داشته است.

با جان و دل سپاس گزارم از اساتید ارجمند حجة الاسلام و المسلمین علی اوسط باقری که در انجام این تحقیق با راهنمایی های سازنده خویش یاریم کردند و حجة الاسلام و المسلمین حمید آریان که با مشاوره و رهنمودهای مفید و دلسوزانه اش بهره مند فرمودند.

و هم چنین کمال تشکر و سپاس گزاری را دارم از حضرت آیت الله مصباح یزدی مدیر محترم مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) که با تأسیس این مرکز علمی زمینه را برای آموزش و پژوهش در حوزه های گوناگون علوم اسلامی فراهم آوردند تا تشنگان معارف اسلامی از آن بهره گیرند. و حجة الاسلام و المسلمین محمود رجبی قائم مقام محترم مؤسسه و مدیر محترم گروه علوم قرآن و تفسیر که در جهت سامان دهی و پیشرفت این گروه همواره تلاش کرده اند. در پایان از زحمات همسر مهربان و فرزندان عزیزم که محیطی آرام و شرایط مناسب را برای تحقیق بنده فراهم آورده اند به خصوص عزیزم رضا شریعتی که در ویرایش این تحقیق زحمت زیاد کشیدند تشکر و قدردانی می کنم.

چکیده

واژگان کلیدی: کتاب، حکمت، معنا شناسی، حوزه معنایی، جانشینی، هم نشینی، علامه طباطبایی، دانیل مدیگان

در فرهنگ زبان وحی دو واژه «کتاب» و «حکمت» جایگاه برجسته ای دارند این دو واژه به صورت گسترده و متنوعی در قرآن به کار رفته است و تعلیم آن دو از وظایف انبیاء و ضامن تربیت انسان معرفی شده است. تحقیق حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که کتاب و حکمت در قرآن از منظر معناشناسی چه جایگاه و کاربردی دارند؟ و حوزه معنایی آنها چگونه ترسیم می گردد؟

کتاب در لغت به معنای نوشتن و نوشته به کار رفته و کاربرد آن در دیگر معانی چون دوختن، قضا، تقدیر و غیره مجاز می باشد. از دیدگاه علامه طباطبایی معنای اصلی کتاب همان نگارش با قلم است و از باب توسعه در معنا بر قرآن کریم و دفتر ثبت اعمال و حوادث اطلاق گردیده است. عناصر دیگر از خانواده کتاب در دو معنای حکم تکوینی و تشریعی در قرآن به کار رفته است. دانیل مدیگان معتقد است واژه کتاب در معنای نسبی خود به کار رفته و سبیل علم و حاکمیت خداوند بر جهان هستی است و دو پدیده «علم» و «حکم» ساختمان معنایی کتاب را استوار می سازد.

واژه کتاب بر محور جانشینی با واژگانی چون خط، زُبر، رَقْم و غیره. در سطح پایه، و با واژگانی چون قرآن، فرقان، ذکر و نور و غیره در بافت سخن وحی در یک میدان معنایی قرار می گیرد و بر محور هم نشینی با واژگانی چون، حکمت، حکیم، مبارک، مهیمن، قیم، غیر ذی عوج، باهم آیی دارد. و در سیاق سخن با نور و ظلمت، هدی و ضلال، ایمان و کفر، صدق و کذب، و غیره واژگان هم حوزه به شمار می آیند.

حکمت از ماده ح ک م به معنای منع به منظور اصلاح است و از منظر علامه طباطبایی حکمت قضایای مطابق با واقع و حجتی است که حق را نتیجه می دهد و به گونه ای سعادت انسانی را در بر می گیرد. مدیگان معتقد است کتاب و حکمت به یک چیز اشاره دارد و جدا از هم نیستند و نماد علم و حکم خداوند به شمار می آیند. حکمت در دو بعد ایجابی و سلبی با واژگانی چون توحید، شرک، هدی، ضلال، حق، صدق، موعظه، و دیگر عناصر کلیدی که به امور تربیتی و اخلاقی مربوط می شود از حوزه معنایی واحد برخوردارند.

Abstract

Keywords: Semantics field, *Kitab*, *Hikmat*, Sayed Muhammad Hussein Tabatabai, Daniel A. Madigan,

In revelation language the two terms of *Kitab* and *Hikmat* possess an outstanding position and vast variety of usages. These two words in many cases have been used on the axis of collocation and their teaching is considered the duties of the prophets and the guarantee of human training. The present thesis is in response to the question that how *kitab* and *kimaht* function in semantic perspective and how their semantic fields are mapped. According to etymology, the term "*kitab*" means "to write" or "written volume". It functions metaphorically in other meanings like stitching, authoritative will and etc. From the view point of Allamah Tabatabai the real meaning of the term "*kitab*" is writing by pen but through extension in meaning it is called for the Quran and the divine recording book of actions and incidents. The other elements of *kitab* family are used for divine ordinance and canonical authorities. Daniel A. Madigan maintains that the term *kitab* is used in metaphorical meaning in the quranic discourses; it functions as a symbol of God's sovereignty and His knowledge on the universe. The two phenomena of knowledge and authority build up the semantic field of *kitab*. The word *kitab* in terms of substitution is at the same semantic field with words like *khat*, *zubur*, *raqam* etc. according to the base level and with some other like *Quran furqan*, *zeker*, *noor* etc in the context of revelation discourses. In terms of syntagmatic it is used with *hikmat*, *hakim*, *mobarak*, *mohaimen*, *qayyema*, *ghayra ze awaj*. In the context of discourse it maps the semantic field of *noor*, *zulumat*, *huda*, *zelal*, *eiman*, *sedq*, *kezb* and etc.

The term *hekmat* from the root *hakama* means "prevention" for correctness and improvement. From Allamah Tabatabai's point of view *hikmat* is proposition conformed with reality and proofs which results truth and comprises human prosperity.

Madigan maintains that *kitab* and *hikmaht* are not two separate phenomena. They are one thing as *kitab al-hakim* and they are the symbol of God's knowledge and authority. The term *hikmaht* in two positive and negative dimensions maps the semantic field of many key-words like *tawhid*, *shirk*, *huda*, *zelal*, *haqq*, *mawaeza* and other key factors pertaining to spiritual training and morality

Imam Khomeini Education and Research Institute

MA .Thesis

Interpretation and Quranic sciences

Title

**The semantics
of *Kitab* and *Hikmat* in the Quran**
with an emphasis on the view points of Muhammad Hussein Tabatabai
and Daniel A. Madigan

Supervisor:

Ali Awsat Baqiri

Advisor:

Hamid Aryan

By:

Ghulam Mohammad Shariati

September ۲۰۰۹

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات	۸
۱-۱. بیان مسئله	۹
۲-۱. پیشینه تحقیق	۱۰
۳-۱. ضرورت و هدف تحقیق	۱۱
۴-۱. سوال اصلی	۱۱
۵-۱. سوال های فرعی	۱۱
۶-۱. کاربرد های متصور از تحقیق	۱۲
۷-۱. دور نمای مباحث پایان نامه	۱۲
۸-۱. مشکلات و تذکرات	۱۳
۹-۱. علامه طباطبائی و تفسیر المیزان	۱۴
۱۰-۱. دانیل مدیگان و کتاب او	۱۶
فصل دوم: مفاهیم و مبانی	۱۸
۱-۲. مفهوم معنا	۱۹
۲-۲. چیستی معنا	۲۲
۱. نظریه مصداقی یا مرجعی معنا	۲۴
۲. نظریه تصویری یا ایده ی معنا	۲۴
۳. تئوری رفتارگرایانه معنا	۲۵
۴. نظریه کاربردی معنا	۲۵
دیدگاه کنش ضمن گفتاری جان آستین درباره معنا	۲۵
کنش گفتاری:	۲۵
۳-۲. انواع معنی	۳۱
۱-۳-۲. معنای زبانی	۳۱
۲-۳-۲. معنای فرا زبانی	۳۳
۴-۲. معنا شناسی	۳۵
۱-۴-۲. انواع معناشناسی	۳۵
۲-۴-۲. تعریف معنا شناسی زبانی	۳۷

- ۲-۴-۳. معنا شناسی هم زمانی و زمان گذر ۴۱
- ۲-۴-۴. حوزه معنایی ۴۲
- ۲-۴-۴-۱. تعریف حوزه معنایی ۴۲
- ۲-۴-۴-۲. مؤلفه‌های حوزه معنایی ۴۵
- ۱- روابط جانشینی ۴۵
- ۲- رابطه هم نشینی (نحوی) ۴۵
- ۳- روابط بر محور تقابل ۴۶
- ۴- باهم آیی متداعی ۴۶
۵. قواعد ترکیب پذیری معنایی ۴۷
- ۲-۴-۴-۳. جایگاه کلیدواژه در معناشناسی ایزوتسو ۴۸
- ۲-۴-۴-۴. رابطه معنا شناسی و حوزه معنایی ۴۹
- فصل سوم: واژه شناسی و وجوه معنایی کتاب** ۵۱
- ۳-۱. معنای قاموسی کتاب ۵۲
- ۳-۱-۱. تعدد معنایی ماده «کتاب» و مشتقات آن در لغت ۵۴
- ۳-۱-۲. تحلیل در زمانی واژه «کتاب» ۵۷
- ۳-۱-۲-۱. کتاب در عصر جاهلی ۵۷
- ۳-۱-۲-۲. واژه کتاب بعد از اسلام ۶۰
- ۳-۱-۲-۳. کاربرد کتاب به مثابه اسم ۶۴
- ۳-۱-۳. ساختار واژه کتاب ۶۵
- ۳-۲. وجوه معنایی «کتاب» و مشتقات کتب در قرآن ۶۵
- ۳-۲-۱. وحی و کتاب های آسمانی ۶۷
- ۳-۲-۱-۱. جنس کتاب های آسمانی ۶۸
- ۳-۲-۱-۲. کتاب نوح (ع) ۷۰
- ۳-۲-۱-۳. کتاب موسی (ع) ۷۰
- ۳-۲-۱-۴. کتاب عیسی (ع) ۷۱
- ۳-۲-۱-۵. کتاب محمد (ص) ۷۵
- ۳-۲-۱-۶. کتاب در قرآن اسم است یا وصف؟ ۸۱
- ۳-۲-۲. نامه اعمال ۸۳

۸۳	۳-۲-۱. نامه اعمال فرد انسان ها
۸۴	۳-۲-۲. نامه اعمال امت ها
۸۵	۳-۲-۳. نامه اعمال جمیع خلایق
۸۷	الف. ثبت اعمال نیک
۸۹	ب. ثبت اعمال بد
۹۱	ج. منشور ثبت اعمال
۹۳	۳-۲-۳. کتاب حوادث و جزئیات عالم هستی (لوح محفوظ)
۹۸	۳-۲-۴. مدت مقرر و معین
۹۸	۳-۲-۵. حکم
۹۹	۳-۲-۱. حکم تشریعی
۹۹	۱. واژه کتاب
۱۰۰	۲. ماده کتب
۱۰۳	۳-۲-۵. حکم تکوینی
۱۰۴	۱. حکم تکوینی بر خود
۱۰۵	۲. حکم تکوینی خدا بر بندگان
۱۱۰	۳-۲-۶. دلیل ثابت و استوار
۱۱۱	۳-۲-۷. دست نوشته ظاهری و حسی
۱۱۱	۳-۲-۷-۱. دست نوشته خدای
۱۱۳	۳-۲-۷-۲. دست نوشته بشری
۱۱۶	۳-۲-۷-۳. نامه
۱۱۶	۳-۲-۷-۴. مکاتبه و قرارداد
۱۱۸	فصل چهارم: حوزه معنایی کتاب در قرآن
۱۲۰	۴-۱. حوزه معنایی کتاب با تأکید بر معنای پایه
۱۲۰	۴-۱-۱. هم معنایی در سطح پایه
۱۲۱	۴-۱-۱-۱. خطّ
۱۲۲	۴-۱-۱-۲. سطر
۱۲۴	۴-۱-۱-۳. زبر
۱۲۵	۴-۱-۱-۴. رَقم

- ۱۲۶ ..... سفر. ۵-۱-۱-۴
- ۱۲۷ ..... صحف. ۶-۱-۱-۴
- ۱۲۸ ..... لوح. ۷-۱-۱-۴
- ۱۳۰ ..... هم نشینی در سطح پایه. ۲-۱-۴
- ۱۳۰ ..... قرطاس. ۱-۲-۱-۴
- ۱۳۱ ..... رَقّ. ۲-۲-۱-۴
- ۱۳۲ ..... املاء. ۳-۲-۱-۴
- ۱۳۲ ..... قرأ. ۴-۲-۱-۴
- ۱۳۳ ..... تلی. ۵-۲-۱-۴
- ۱۳۴ ..... درس. ۶-۲-۱-۴
- ۱۳۵ ..... قلم. ۷-۲-۱-۴
- ۱۳۶ ..... مداد. ۸-۲-۱-۴
- ۱۳۷ ..... حوزه معنایی کتاب در کاربرست و حیانی. ۲-۴
- ۱۳۸ ..... حوزه معنای کتاب بر محور جانشینی. ۱-۲-۴
- ۱۴۰ ..... قرآن. ۱-۱-۲-۴
- ۱۴۴ ..... فرقان. ۲-۱-۲-۴
- ۱۴۷ ..... ذکر. ۳-۱-۲-۴
- ۱۵۰ ..... تنزیل. ۴-۱-۲-۴
- ۱۵۱ ..... نور. ۵-۱-۲-۴
- ۱۵۲ ..... حق. ۶-۱-۲-۴
- ۱۵۴ ..... شمول معنایی کتاب و رابطه جزء و اژگی قرآن با سوره و آیه. ۲-۲-۴
- ۱۵۵ ..... حوزه معنایی کتاب بر محور هم نشینی. ۳-۲-۴
- ۱۵۵ ..... هم نشینی توصیفی. ۱-۳-۲-۴
- ۱۵۶ ..... حکیم. ۱-۱-۳-۲-۴
- ۱۵۷ ..... عزیز. ۲-۱-۳-۲-۴

۱۵۸	..... ۴-۲-۳-۱-۳. مصدق و مهیمن
۱۵۹	..... ۴-۲-۳-۱-۴. قیم و غیر ذی عوج
۱۶۰	..... ۴-۲-۳-۱-۵. متشابه و مثانی
۱۶۲	..... ۴-۲-۳-۲. هم نشینی در سیاق گفتمان وحی
۱۶۵	..... ۴-۲-۳-۱-۱. خدا
۱۶۶	..... ۴-۲-۳-۲-۲. پیامبر
۱۶۶	..... ۴-۲-۳-۲-۳. هدی
۱۶۹	..... ۴-۲-۳-۲-۴. صراط مستقیم
۱۷۰	..... ۴-۲-۳-۵. حق
۱۷۱	..... ۴-۲-۳-۶. میزان
۱۷۲	..... ۴-۲-۳-۷. نور
۱۷۳	..... ۴-۲-۳-۸. حکمت
۱۷۴	..... ۴-۲-۳-۳. هم نشینی بر محور تقابل
۱۷۴	..... ۴-۲-۳-۱. ضلالت
۱۷۵	..... ۴-۲-۳-۲. باطل
۱۷۶	..... ۴-۲-۳-۳. ظلمات
۱۷۶	..... ۴-۲-۳-۴. هواء، اختلاف، بغی
۱۷۷	..... ۴-۲-۳-۵. توصیف سلبی
۱۷۹	فصل پنجم: واژه شناسی و وجوه معنایی حکمت
۱۸۰	..... ۵-۱. حکمت در لغت
۱۸۲	..... ۵-۲. حکمت در اصطلاح
۱۸۵	..... ۵-۳. وجوه معنایی حکمت در قرآن
۱۸۸	..... ۵-۳-۱. حکمت به معنای امر و نهی و پند های قرآن:
۱۹۰	..... ۵-۳-۲. حکمت به معنای فهم و دانش
۱۹۱	..... ۵-۳-۳. حکمت به معنای قرآن
۱۹۳	..... ۵-۳-۴. حکمت به معنای نبوت

۱۹۴	..... ۵-۳-۵. حکمت به معنای سنت
۱۹۷	..... ۵-۴. خانواده حکمت در قرآن
۱۹۷	..... ۵-۴-۱. حُکم
۲۰۰	..... ۵-۴-۲. حکیم
۲۰۱	..... ۵-۴-۳. حاکم
۲۰۲	..... ۵-۴-۴. محکم و احکام
۲۰۴	..... فصل ششم: حوزه معنایی حکمت در قرآن
۲۰۵	..... ۶-۱. حوزه معنایی حکمت بر محور هم نشینی
۲۰۷	..... ۱. تلاوت
۲۰۸	..... ۲. آیات
۲۰۸	..... ۳. تزکیه
۲۰۹	..... ۴. تعلیم
۲۱۱	..... ۵. ملک
۲۱۱	..... ۶. فصل الخطاب
۲۱۲	..... ۷. موعظه حسنه
۲۱۲	..... ۸. هدایت
۲۱۲	..... ۹. نعمت الهی
۲۱۳	..... ۱۰. لُبّ
۲۱۴	..... ۱۱. مصادیق حکمت لقمان در سوره لقمان
۲۱۴	..... ۱. شکر
۲۱۶	..... ۲. توحید و نفی شرک
۲۱۶	..... ۳- سپاس گزاری از خدای متعال و پدر و مادر
۲۱۷	..... ۳- توجه به معاد
۲۱۷	..... ۴- اقامه نماز و امر به معروف و نهی از منکر
۲۱۸	..... ۷- کار استوار
۲۱۸	..... ۸- تواضع و فروتنی
۲۱۸	..... ۹- میانه روی در رفتار و گفتار
۲۱۹	..... ۶-۲. اشتراک معنایی

فهرست مطالب ..... ز

۱. حکم	۲۱۹
۲. علم	۲۲۰
۳. حق	۲۲۱
۴. عقل	۲۲۱
۵. خیر کثیر	۲۲۳
۶. کوثر	۲۲۳
۳-۶. تقابل معنایی	۲۲۴
۱. تقابل حکمت با شرک	۲۲۴
۲. تقابل حکمت با هواهای نفسانی	۲۲۵
۳. تقابل حکمت با ضلالت	۲۲۵
فصل هفتم: نتایج و پیشنهادها	۲۲۹
الف: نتایج	۲۳۰
ب: پیشنهادها	۲۳۳
فهرست منابع	۲۳۴

فصل اول:

کلیات

- بیان مسئله
- پیشینه تحقیق
- ضرورت و هدف تحقیق
- سوال اصلی
- فرضیه ها
- کاربرد های متصور از تحقیق
- روش تحقیق

۱-۱. بیان مسئله

تلاش برای شناخت معنای واژه های قرآن به منظور پی بردن به مفاهیم و آموزه های آن از زمان پیامبر وجود داشته و حافظان و مفسران قرآن برای فهم معانی آیات وحی، در مواردی معنای واژه ها و مفردات آن از پیامبر می پرسیدند. به هر مقدار که ندای اسلام گسترش پیدا می کرد و اقوام و قبایل بیشتری از نژاد های مختلف به اسلام روی می آوردند، ضرورت شناخت معنای واژه های قرآن بیشتر احساس می شد. از همان آغاز گسترش اسلام، همواره پیامبر اکرم (ص) به عنوان مفسر شایسته و عالی مقام، به تفسیر قرآن و تبیین واژه های قرآنی می پرداخت و برای دیگران نیز که معلم قرآن بودند تعالیم ویژه ای در مورد شناخت واژه ها و فهم آیات ارائه می دادند. از همان سده های نخستین اسلامی آثار زیادی در تبیین و تفسیر واژگان قرآن تحت عناوین مختلفی چون غریب القرآن، معانی القرآن، مفردات قرآن، و وجوه و نظایر به رشته تحریر در آمد که خود بیانگر تلاش پیگیر در این زمینه است و تاریخ تفسیر در سده های بعدی نیز گویای تلاش دامنه دار و پر فراز و نشیب جستجوگران مسلمان و در مواردی غیرمسلمان در راستای درک معانی قرآن است.

در این میان معنا شناسی واژگان قرآن با توجه به اعجاز بیانی قرآن و در مواردی کاربرد انحصاری واژگان در مفهوم خاص قرآنی از موقعیت ویژه برخوردار می باشد.

دانش معنا شناسی خود دارای سه شاخه است: ۱- معناشناسی فلسفی، ۲- معناشناسی منطقی، ۳- معناشناسی زبانی. برخی از محققان در آثار شان به بحث معناشناسی به ویژه معناشناسی واژگان قرآن پرداخته اند اما رویکرد شان غالباً فلسفی است. آن ها آراء و نظریات فلاسفه غرب را مطرح نموده و به نقد و بررسی آن ها پرداخته اند. در معناشناسی زبانی^۱ توجه معطوف به خود زبان است و پژوهشگر با مطالعه معنا به دنبال کشف عملکرد ذهن انسان از طریق زبان است. در این نوع معنا شناسی از یک طرف هر یک از تک واژه ها، کلمه ها و جمله را توصیف می کنند و از طرف دیگر نشان می دهند که چگونه هر دسته از کلمه ها در یک حوزه معنایی قرار می گیرند. همچنین نشان می دهد که میان کلمات و جملات چه روابط معنایی برقرار می شود.^۲ ولی تحقیق و بررسی واژگان قرآن با این رویکرد کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۱- این اصطلاح برگرفته از واژه فرانسوی *semantiqu* است.

۲- از آنجا که معنا و معناشناسی به اعتراف بسیاری از زبان شناسان و معناشناسان امری بسیار مبهم و پیچیده به نظر می رسد در فصل دوم این رساله به تفصیل و در حد توان در باره آن به بحث و بررسی خواهیم پرداخت.

در جهان بینی قرآنی، دو واژه کلیدی و بسیار مهم کتاب و حکمت را با ساختارهای گوناگون می-یابیم که در برخی موارد به صورت جداگانه و در نه مورد کتاب و حکمت در کنار یکدیگر به سان یک زوج به کار رفته است. خداوند در مواردی تعلیم کتاب و حکمت را از اهداف بعثت رسولان الهی شمرده و آن ها را به عنوان معلمان کتاب و حکمت معرفی می نماید (بقره: ۱۲۹، ۱۵۱، آل عمران: ۱۶۴). این نشان می دهد کتاب و حکمت و تعلیم آن ها مورد توجه خاص خداوند بوده است. و تحقیق حاضر معنا شناسی زبانی و رابطه معنایی این دو واژه را با بهره گیری از اندیشه ورزی مفسران مسلمان به ویژه علامه طباطبایی و تحقیقات مستشرقان به ویژه دانیل مدیگان بررسی می نماید.

۱-۲. پیشینه تحقیق

چنان که گفته آمد مفسران و قرآن پژوهان مسلمان در سده های مختلف اسلامی به بررسی و تحقیق مفردات قرآن و نیز وجوه و نظایر آن ها پرداخته و آثار ارزشمندی را در این زمینه ها به جامعه اسلامی تقدیم کردند. واژگان کتاب و حکمت نیز در این آثار به اختصار مورد بررسی قرار گرفته است و نیز تفاسیر قرآن به مناسبت بحث از آیات مشتمل بر این دو واژه و برخی از کتاب های موجود در حوزه علوم قرآنی به مناسبت بیان اسامی قرآن در باره آن ها به اختصار یا به تفصیل سخن گفته اند و علاوه بر این پژوهش های مستقلی نیز در باره این دو واژه قرآنی به منصف ظهور رسیده است که عبارتند از:

۱- واژه کتاب و مشتقات آن در قرآن، نیره اعظم علی پور منزه، کارشناسی ارشد إلهیات و معارف اسلامی گرایش علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۶. وی در سه بخش معنای لغوی و اصطلاحی کتاب، کاربردهای قرآنی کتاب و مشتقات آن و معادل های کتاب در قرآن را بررسی نموده است.

۲- بررسی واژه حکمت در قرآن، مهین، شریفی اصفهانی، فصلنامه بینات، شماره ۲۵، بهار ۱۳۷۹

۳- مفهوم حکمت در قرآن و حدیث، رضا، برنجکار، صحیفه مبین، شماره ۴، تابستان، ۱۳۷۹.

۴- محمد کاظم شاکر، نگاهی دیگر به معنای شناسی کتاب و حکمت، مجله پژوهش دینی، سال اول، شماره سوم، زمستان ۱۳۸۰

۵- Daniel A. Madigan, book, Encyclopaedia of the Quran, vol, ۱, Brill, Leiden-Boston-koln, ۲۰۰۱.

۶- Daniel A. Madigan, The Quran's self-Image, Princeton: Princeton niversity Press, ۲۰۰۱

وی در این کتاب به گونه ای مختصر حوزه معنایی واژه کتاب را بررسی کرده است. در تمام پژوهش های مزبور، به جز کار دانیل مدیگان، بیشتر به بررسی مفهومی و کاربرد های قرآنی و نکات تفسیری مرتبط با این دو واژه پرداخته شده است. دانیل مدیگان هرچند با تأیید پذیری از

کارهای ایزوتسو به تحقیق و بررسی معنا شناختی کلمه کتاب پرداخته و در مواردی دیدگاه های ایزوتسو را مورد نقد قرار داده است اما کار وی علاوه بر اختصار نیازمند بررسی و بازبینی است.

۳-۱. ضرورت و هدف تحقیق

مفسران قرآن هر کدام به فراخور دانش خود با رویکرد تفسیری معنای دو واژه کتاب و حکمت را بررسی کرده‌اند و در تحقیقات مستقلی که در پیشینه بیان کردیم نیز رویکرد معناشناسی زبانی کمتر مورد توجه قرار گرفته است و صرفاً برخی از مستشرقان قدم‌هایی در این زمینه برداشته‌اند که آن‌ها نیز علاوه بر اختصار، نیازمند بررسی و بازبینی است. بدین سان تحقیق جامعی با رویکرد معناشناختی به منظور به دست آوردن معنای این دو واژه و ارتباط معنایی آن‌ها با هم دیگر و دیگر کلمات هم خانواده، هم معنا و هم سیاق ضروری می‌نماید. این تحقیق بر آن است تا با توجه به ضرورت فوق مفهوم این دو واژه را در لغت و در اصطلاح مفسران، چند معنایی و حوزه معنایی آن‌ها را در سطح پایه، و کار بست های قرآنی بر محور های گوناگون روابط معنایی مورد بررسی قرار دهد و از این رهگذر عظمت و ژرفایی این کتاب بزرگ، انسجام، زیبایی و اعجاز بیانی آن را بیش از پیش آشکار سازد.

۴-۱. سوال اصلی

کتاب و حکمت در قرآن از جهت معناشناسی و رابطه معنایی چه جایگاه و کاربردی دارند؟

۵-۱. سوال های فرعی

- ۱- معنا و معناشناسی چیست و انواع آن‌ها و ارتباطشان با حوزه معنایی کدام است؟
- ۲- معنای قاموسی کتاب چیست و وجوه معنایی آن در گفتمان و حیانی کدام است؟
- ۳- حوزه معنایی کتاب در بافت سخن وحی چگونه ترسیم می‌گردد؟
- ۴- معنای قاموسی حکمت در لغت چیست و وجوه معنایی آن در نظام زبان وحی کدام است؟
- ۵- حوزه معنایی حکمت در قرآن چگونه ترسیم می‌گردد؟

فرضیه اول:

کتاب در لغت به معنای نوشتن و نوشته است و در قرآن کریم به معنای الف. مجموعه مشتمل بر قوانین و شریعت. ب. دفتر ثبت حوادث و اعمال ج. احکام تشریعی و تکوینی خداوند. د. نگاشته های بشری به کار رفته است.

فرضیه دوم:

واژه کتاب بر محور جانشینی با واژه هایی چون خط، رقم؛ سطر، صحف، زبر، سفر، و امثال آن در سطح پایه و با واژه های چون قرآن، فرقان، ذکر، تنزیل، نور و حق در بافت سخن وحی در یک میدان معنایی قرار دارد و بر محور هم نشینی با واژه هایی چون قرطاس، رق، املاء، تلاوت، درس، قلم، مداد در سطح پایه و با واژه های چون حکیم، حکمت، حق، هدی، قیم، مهیمن، قرآن، بیان، تبیان، در سیاق زبان وحی باهم آیی دارد^۱ و بر محور تقابل با واژه هایی چون ضلالت، اختلاف، بغی، ظلمت، هوا بر کرسی هم نشینی قرار گرفته و حوزه معنایی واحدی را شکل می دهد.

فرضیه سوم:

حکمت در لغت به معنای منع از چیزی به منظور اصلاح است و در قرآن کریم بر دانش و شناختی اطلاق می شود که انسان را به حق می رساند و برهانی است که در ساحت آن خطا راه ندارد. و بر معانی مختلف دیگری چون فهم، امر و نهی خداوند، قرآن، تفسیر قرآن، نبوت، برهان قاطع، فلسفه عملی و نظری قابل صدق است.

فرضیه چهارم:

واژه حکمت بر کرسی هم نشینی با کلید واژگان بسیاری در یک میدان معنایی بزرگ قرار می گیرد و واژه های کانونی برای کلماتی دیگری چون توحید، شرک، شکر، کفر، هدی، ضلال، بیان حق، حد، بغی، فسد، فسق، ظلم، عصی می باشد و حوزه معنایی آن در ارتباط با این واژگان شکل می گیرد.

۷-۱. کاربرد های متصور از تحقیق

این تحقیق می تواند در قالب یک کتاب، منبع و مرجعی برای پژوهشگران در معنا شناسی واژگان قرآن قرار بگیرد و به عنوان نمونه ای از پژوهش با رویکرد معنا شناسی زبانی به واژه های قرآنی الگویی برای تحقیق مفاهیم قرآنی با این رویکرد نوین باشد.

۸-۱ روش تحقیق

در این تحقیق جمع آوری داده ها با استفاده از روش کتابخانه ای و در قالب فیش برداری خواهد بود و بررسی مسئله به صورت توصیفی و تحلیلی می باشد.

۹-۱. دور نمای مباحث پایان نامه

این پایان نامه در شش فصل تنظیم شده است:

^۱ - باهم واژه های مذکور از مختصات کاربرد های قرآنی نیست بلکه در نظام زبان بر محور هم نشینی قرار گرفته اند.

فصل اول با عنوان کلیات، شامل طرح مسئله، پیشینه تحقیق، ضرورت تحقیق، پرسش های تحقیق، فرضیه تحقیق، کاربرد های متصور از تحقیق، روش تحقیق، دورنمای تحقیق، مشکلات و تذکرات می باشد.

فصل دوم تحت عنوان مفاهیم و مبانی، شامل تعریف معنای لغوی و اصطلاحی «معنا»، انواع معنا، تعریف معناشناسی، انواع معناشناسی، تعریف حوزه معنایی مؤلفه های حوزه معنایی می باشد
فصل سوم مربوط به معنای قاموسی «کتاب» و وجوه معنایی آن در بافت کلام وحی می باشد.
فصل چهارم به بررسی حوزه معنایی کتاب بر محور های مختلفی چون جانشینی، هم نشینی، و تقابل معنایی می پردازد.

فصل پنجم تعریف «حکمت» در لغت و اصطلاح و وجوه معنایی آن را در قرآن بررسی می کند.
فصل ششم به حوزه معنایی حکمت در قرآن می پردازد و شبکه معنایی آن را بر اساس قطب های مختلف پیش گفته تحقیق و بررسی می کند.
در فصل هفتم نتایج و پیشنهادات این تحقیق ارائه می گردد.

۱-۱۰. مشکلات و تذکرات.

با توجه به این که معناشناسی دانش بدیع و نو ظهوری می باشد و مدت زمان زیادی از عمر آن نمی گذرد آثار بسیار محدودی در این زمینه وجود دارد به خصوص در حوزه پژوهش های قرآنی می توان گفت اولین و تنها ترین اثر از توشیهیکو ایزوتسو است که به معناشناسی برخی از کلید واژه های قرآن از جمله ایمان و کفر در قرآن پرداخته است. هر چند آثار جزئی دیگری نیز در مراکز علمی و پژوهشی آن جام یافته است ولی هر کدام همان سیستم و کارهای ایزوتسو را تکرار کرده اند. بنابراین در این زمینه منابع قابل قبولی در دست رس نبوده است. تذکر این نکته نیز بایسته است که با توجه به مؤلفه پیش گفته به نظر لازم آمد تا مفاهیم و مبانی تحقیق شامل مفهوم «معنا» و «معناشناسی» و انواع آن ها و هم چنین تعرف حوزه معنایی و مؤلفه های آن در ضمن یک فصل به اختصار مورد بحث قرار گیرد اما باید توجه داشت که انواع معنا و مؤلفه های مؤثر در معناشناسی و حوزه معنایی بسیار گسترده تر از آن است که در ضمن یک فصل مورد بحث قرار گیرد. ازین رو در این تحقیق بنا بر اختصار بوده و کار جامع در این حوزه نیازمند تلاش و فرصت دیگر خواهد بود. به مثال صنایع ادبی- ای چون مجاز، تشبیه، استعاره و... هر کدام نقش مهمی در کشف معنای یک واژه ایفا می کنند که پرداختن به همه آن ها موضوع بسیار خوبی برای یک تحقیق خواهد بود.

به علاوه، معناشناسی حکمت تنها در محدوده دیدگاه علامه طباطبایی در این پایان نامه دنبال شده است و دانیل مدیگان این واژه را در ارتباط با کتاب بررسی کرده که ما نیز در همان محدوده از آن در فصل ششم سود برده ایم.

۱۱-۱. علامه طباطبایی و تفسیر المیزان

علامه سید محمد حسین طباطبایی (۱۲۸۱-۱۲۶۰ه.ش) مفسری بزرگ و یکی از دانشمندان معروف شیعه در دوران معاصر بود. وی در شهر تبریز به دنیا آمد و در خانواده که مشهور به فضل و علم بود پرورش یافت. او دروس مقدماتی و سطوح عالی علوم اسلامی را در زادگاهش فرا گرفت و در سال ۱۳۰۴ برای تکمیل تحصیلات خود به نجف اشرف هجرت کرد. وی در حوزه علمیه نجف به مدت ده سال از استادان بزرگی چون آیات الله شیخ محمد حسین اصفهانی و آیات الله میرزای نایینی علم اصول و فقه و از سید حسین بادکوبه ای^۱ فلسفه، و از سید ابوالقاسم خوانساری ریاضیات، و از میرزا علی قاضی اخلاق و عرفان را فرا گرفت و در سال ۱۳۵۳ه. ق به زادگاهش، تبریز باز گشت. وی در سال ۱۳۶۵ پس از گذشت ده سال، وارد حوزه علمیه قم شد و به تدریس تفسیر، فلسفه و مباحث عقلی پرداخت و جمعی از فاضلان و اندیشمندان را به حوزه درسی خود جذب کرد. ایشان آثار علمی فراوان را نوشته است که مهمترین آن ها «المیزان فی تفسیر القرآن» در بیست جلد می باشد که آن را در شهر قم طی سالهای ۱۳۳۲-۱۳۵۲ هجری شمسی تألیف کرده است.^۲

مؤلف این تفسیر دانشمند جامع معقول و منقول و صاحب نظر و اثر در علوم مختلف حوزوی از قبیل فقه و اصول، تفسیر و حدیث و فلسفه و آگاه به حساب و هندسه و جبر استدلالی بوده است و این تفسیر را در ثلث آخر عمر خود، پس از تألیف آثار علمی فراوان در علوم دینی و مدت ها تدریس تفسیر و علوم عقلی، تألیف کرده است و طبیعی است که چنین تفسیری از وجه علمی بسیار بالایی برخوردار بوده و حاوی بررسی های عمیق و اصیل باشد.^۳ این تفسیر از معروف ترین تفسیرهایی است که بر مبنای مکتب اجتهادی قرآن به قرآن تألیف و در آن برای تفسیر آیات بیش از هر چیز از خود قرآن استمداد شده است. البته شیوه تفسیر قرآن به قرآن در برخی از تفاسیر پیشین نیز وجود داشته ولی ویژگی این تفسیر آن است که هم در آیات بیشتر و هم در تفسیر هر آیه ای بیش از تفاسیر دیگر از آیات قرآن کمک گرفته شده است.^۴

یکی از شاگردان علامه در باره روش او می نویسد: روش تفسیری علامه طباطبائی، رحمة الله علیه، طبق روش تفسیری استادش مرحوم حاج میرزا علی آقای قاضی بوده و به صورت تفسیر آیات به

۱- برگرفته از بیوگرافی علامه طباطبایی به دستخط مبارک ایشان که به صورت زیراکس از علی اوسی در کتاب «روش علامه در المیزان» ص ۵۲.

۲- ر.ک: علی اکبر بابایی، مکاتب تفسیری، ج ۲ ص ۲۰۳.

۳- ر.ک: همان.

۴- ر.ک: همان ص ۲۰۰.

آیات است. مرحوم آیت الله قاضی از ابتدای قرآن تا سوره انعام را بدین سبک تفسیر کرده است. مرحوم استاد علامه طباطبایی بارها می فرمودند: ما این روش تفسیری را از مرحوم قاضی داریم.^۱ استاد جوادی آملی می نویسد: استاد علامه سید محمد حسین طباطبایی است که از دیر باز در خدمت قرآن کریم بود و به اندازه هویت خویش با کلام الهی مأنوس بود و سخن خدا با گوشت و خون او آمیخته شد به طوری که کمتر مسائلی در باره عقاید، اخلاق، حقوق و اعمال مطرح می شود که مرحوم استاد در تفسیر قیم المیزان به آن (نفی یا اثباتاً) نپرداخته باشد. می توان گفت: المیزان در میان تفاسیر، چون کتاب قیم جواهر الکلام است در میان کتاب های فقه که هم کمبود گذشتگان (عیب و نقص) را جبران کرد و هم زمینه تحقیق آیندگان (تتمیم و تکمیل) را فراهم ساخت.^۲ علامه حسن زاده آملی می گوید: تفسیر المیزان شهر حکمت و مدینه فاضله ای است که در آن، بهترین و بلندترین مباحث انسانی و شعب دینی، از عقلی، نقلی، عرفانی، فلسفی، حکمت متعالیه، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و غیر این ها بحث شده است.^۳ وی در باره این تفسیر می نویسد: تفسیر المیزان دائرة المعارفی است که اگر موضوعاتش استخراج و استنباط شود، آن گاه معلوم می شود که این تفسیر در چه حد و رتبه ای قرار دارد. شهید مطهری در باره اهمیت آرای علامه می نویسد: فهم سخن علامه برای صاحبان اندیشه در صد یا دویست سال آینده میسر می شود.^۴ کلام را در باره این مرد بزرگ با سخنی از مقام معظم رهبری پایان می بریم ایشان می گوید: چهره معنوی علامه طباطبایی سیمای پر صلابت مردی بود که ایمان استوار و عرفانی راستین را با دانش

۱- علامه سید محمد حسین طهرانی، مهر تابان، ص ۶۲.

۲- عبدالله جوادی آملی، شمس الوحی تبریزی، ص ۸۹-۹۰. وی در تفسیر تسنیم به مناسبت بحث از تفسیر قرآن به قرآن در باره المیزان چنین می نویسد: از گفتار، رفتار و نوشتار پیشینیان و معاصران، عطر دل انگیز تفسیر قرآن به قرآن به شامه جان می وزد، لیکن چنین نافه ای را باید در سوق کالای گرانهای المیزان جستجو کرد که در این میدان گوی سبقت را از دیگران ربود. «المیزان» و ما ادراک ما «المیزان» ذلک فضل الله یؤ تیه من یشاء. (عبدالله جوادی آملی، تسنیم تفسیر قرآن کریم، ج ۱، ص ۷۲) و در جای دیگر می گوید: ارائه این تفسیر گران سنگ بسیاری از تلقی ها را از بین برد و افرادی که تا آن زمان عظمت علمی شیعه را در بُعد تفسیر نمی پذیرفتند، در انزوا قرار گرفتند و با وجود چنین تفسیری کسی نمی تواند ادعا کند که شیعه سخنی برای گفتن ندارد. روشی که علامه طباطبایی در تفسیر قرآن کریم به کار گرفت غیر از راهی بود که دیگر مفسران پیش گرفتند. ایشان تفسیر خود را بر پایه آیات کلیدی و غرر آیات بنا نهاد که این روش جز در روایات معصومان (ع) در تفاسیر پیشینیان به کمتر دیده می شود، طبق این روش، درهای فهم آیات الهی با آیات کلیدی و ریشه ای گشوده می شود و با شناخت آیات ریشه ای که ریشه های درخت طوبای قرآن کریم اند، پیام و فرهنگ آسمانی از افق قرآن کریم پدیدار می شود. (عبدالله جوادی آملی، شمس الوحی تبریزی، ص ۹۹)

۳- ر.ک: حسن زاده آملی، در آسمان معرفت، ص ۱۸.

۴- ر.ک: مرتضی مطهری، احیای تفکر اسلامی، ص ۲۴.

گسترده و عمیق توأم ساخته و با آمیزه شگفت خویش ثابت کرده بود که اسلام می‌تواند سوز درون دل سوختگان شیفته را با عقل راسخ فرزنانگان فرهیخته یکجا گردآورد.^۱

راز این که در این تحقیق دیدگاه علامه طباطبایی مورد توجه ویژه قرار گرفته این است که اولاً تفسیر المیزان از جایگاه بلند و ممتازی در میان تفاسیر دیگر برخوردار است. دوم این که هرچند کار ارزشمند ایشان عنوان معناشناسی را با خود ندارد با این هم اصول و معیارهای عمده آن را در کشف مفاهیم و مدالیل آیات وحی مورد توجه قرار داده است. علامه در طلیعه تفسیر خود به تفسیر قرآن با قرآن تأکید می‌کند و معتقد است که باید در تفسیر آیات وحیانی به آیات و گزاره‌های دیگر ناظر و غیر ناظر به آن توجه نمود.^۲ و بدیهی است که فهم یک گزاره و فراز بر معنا شاسی عناصر اولیه و زیر سازه‌های واژگانی آن‌ها مبتنی است و بلکه چه بسا تفسیر یک فراز وحیانی در گرو درک عنصر محوری و کلیدی و کانونی است و در واقع این واژگان است که با قرار گرفتن در میدان‌های معنایی گوناگون جهت دهنده بازتاب‌های یک پاره گفتار و به ویژه آیات وحیانی است.

۱-۱۲. دانیل مدیگان و کتاب او

در ارتباط با شخصیت دانیل مدیگان و موقعیت علمی وی اطلاعات زیادی در دست نداریم و آن چه در گوشه از جلد کتاب وی آمده بدین قرار است که او رشته‌های مربوط به علوم اسلامی را در آمریکا و استرالیا تدریس کرده است و در حال حاضر (زمان چاپ کتاب) مشغول تأسیس یک مرکز پژوهش ادیان در دانشگاه گریگوریا در شهر روم است. او کتاب خود به نام (The Quran's self-Image) را ابتدا به عنوان رساله دکتری در حوزه دین در دانشگاه کلمبیا در آمریکا به رشته تحریر در آورده و در سال ۲۰۰۱ به چاپ رسیده است.

برخی از دانشمندان در باره این کتاب چنین اظهار نظر کرده اند:

ماهیت خود رجوعی قرآن همواره مورد توجه دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان بوده است دانیل مدیگان راهی را برای پنداشت مقبول در این باب و نیز زمینه را برای پژوهش‌های بیشتر در باب ماهیت متن مقدس در اسلام فراهم نموده است.^۳

این کتاب پیشرفت‌های عمده‌ای را در حوزه مطالعات قرآنی در تاریخ صدر اسلام مورد توجه قرار می‌دهد و نه تنها برای آن‌هایی که علاقه دارند در زمینه پژوهش‌های قرآنی کار کنند مفید خواهد بود بلکه برای آن‌های که تاریخ صدر اسلام را مورد تحقیق و بررسی قرار می‌دهند نیز مرجع

۱- ر.ک: آینه عرفان (ویژه دهمین سالگرد رحلت علامه طباطبایی آبان ماه ۱۳۷۰، به نقل از: www.hawzah.net).

۲- ر.ک. محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۲.

(به نقل از Andrew Rippin, تقریظ پشت جلد.) The Quran's self image-۳

مفیدی می باشد. دانیل در بخش پایانی کتابش به صورت مستدل روشن می کند که نبوت و پدیده های وحیانی از فهم بسیار پیچیده برخوردار می باشد.^۱

(به نقل از: Michael A. Sells, ibid – ۱)